

Hungarian fragments in a passionnal from Esztergom

In a fragmentary Latin passionnal from the fifteenth century, kept in the Library of Esztergom Cathedral (MSS. I. 178.), two Hungarian text fragments can be found on the inside of the front and back covers, respectively. The first text fragment can be related to St Paul's letter to the Romans 11.33–36, from János Sylvester's 1541 translation of the Bible, while the second can be related to the Te deum of the Peer Codex, but neither of them is a direct copy of those texts. In the case of the first fragment, the effect of an earlier written text can be suspected, and in the case of the second, oral tradition may have played a role. Thus, the parallels give but limited chance for establishing the time of writing. On the back cover, in almost identical handwriting, the names of two possible owners can also be read: *gregorius chompor*, and *gergiuffzucz de comiati*. The unique letter shapes and the system of orthography represented in a limited data set also fail to give us sufficient clue for an unambiguous clarification of the circumstances of emergence of the fragments.

Keywords: Te deum laudamus, St Paul's letters, fragment, text publication, system of representation of sounds, reading, circumstances of emergence.

NÉMETH DÁNIEL

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Töröklő*

1. A címként szereplő szó a SzT.-ből való: „töröklőrúd”?’ 1637: Az specificalt agyuk mind vasas kerekejuvel tengelyejuel agyaival es por kalannyual *teöreökleő* rudgyaiual egygywt vadnak | Bathori bastya ... Mindenik agyunak vasas agy, kerekej, tengely, por kalanny; *teöreökleő* rudgyajual vadnak [Fog.; UF I, 396, 397].” Egy másik szócikkben olvasható: „töröklő”?’ 1679: vagy(on) ezen eresz alatt: ház tölteset *töröklő* (!) nyelves Sulyok no 5. nyeles Sajtár nro 1 [Uzdisztpéter U; TL. Bajomi János inv. 12].” A felkiáltójel az idézetben bizonyára a következő szócikk szavával való esetleges kapcsolatra figyelmeztet.

2. A *töröklő* szó töve a *tör* ige lehet. Utóbbiból van képezve a *törek*, amint a TESz. írja is (*tör* + *-k*), a szótár az alapszónak ’valamit részeire választ; szétzúz’ jelentést ad meg. Maga a *törek* a régiségben (is) ’gabonaszár és kalász törmeléke’ jelentésű, és már a BesztSzj.-ből adatolható. ’Trágya’ és ’rom’ jelentésű adatai 1809-ből, valamint 1832-ből ismeretesek. SIMONYI ZSIGMOND (1877: 295) a *törék* > *törek* alakulást feltételezett. IMRE SÁNDOR (1863: 335) szerint a *ripők*, a *pirók* is efféle képzés (vö. TESz.). A *-k* deverbális névképző az ún. öröklött képzőrendszer tagja, amely mintegy új erőre kapott a hozzá kapcsolódó igeképzőkkel (SZEGFÜ 1991: 189, 196–197); az *-ék* > *-ék* képző alakulása szerep nélküli elem és képző kapcsolatából magyarázható: *festék*, *keverék*, *Numarek* ’Nyomorék’

*A szerző mindkét névtelen lektorának köszöni értékes megjegyzéseiket.

[személynév] (I. D. BARTHA 1958: 71–73; SZEGFÜ 1991: 199). Vannak még *tőrek*-hez hasonló hangsorfölpépítésű szavaink (*étek, rejtek, vétek*) (vö. VégSz.). Ezekből például az *étek* 'ennivaló, étel' (JókK. 130), a nyelvjárási 'méreg' (ÚMTsz.) jelentése bizonynyal áttételes, az *eszik* efféle jelentésű származékait l. TESz. Az *étek* éppúgy általánosított megnevezése valamely tényleges élelmiszernek, mint a *tör*-ből származó *tőrek* is (nomen obiecti). A BesztSzj.-ből ad példát a Gl.: „B. 1244. „cibus: *ethek*”; a szó képző nélkül egyes kapcsolatokban megtalálható a nyelvjárásokban: *éte-ita, étele-itala* (ÚMTsz.). A nyelvjárásokból ismeretes *tőrekelő* 'tőrekelőember' és 'tőrekelőgereblye', a tőrekelőember a gabona nyomtatás idején a tőrekélést, vagyis a gabonának a tőrektől való megtisztítását végző személy (ÚMTsz.). Az így különválasztott anyag – kalász, szalmaszáldarab, gyomnövénymaradvány stb. – is *tőrek* 'törmelék'.

Az ÚMTsz. *törkölő* 'kukoricamorzsolás előkészítéséhez használatos hegyes vaseszköz, amellyel egy-egy sor szemet lefejtene a kukoricacsőről' szava származtatható – a kétnyíltszótagos tendencia révén – egy **törkölő* alakból; hiszen a kukoricaszemeket mintegy le kellett törni, el kellett választani a csőről. (A részekre választást mint olyat l. föntebb; a *tör* kapcsán a TESz. is említi.) A morzsolás során is keletkezett törmelék, azaz 'tőrek', amely a kukoricacsutka darabjaiból és az esetlegesen eltört, sérült szemekből állt, ezt a tőreket fölhasználták például baromfietetésre. A *tör*-höz vezethető vissza az ÚMTsz. *törkö*¹ főneve, jelentésleírása szintén az előbbi vaseszköz, neve a -*kó* ~ -*kő* képzőbokkal alakulhatott, amely a korai ómagyarból ismeretes (SZEKFÜ 1991: 213).

A *töröklő* [...] *Sulyok* szerkezetben a *sulyok* a SzT.-ban – egyéb jelentés mellett – „2. nyeles zúzóbunkó; mai; Schlegel”; ehhez a tárgyhoz tartozó további adata szókapcsolatban: „*dürückölő* ~. 1679: Ház Földet türüczkölő sulyok nr. 7. [Uzdisztpéter K; TL. Bajomi János inv. 155]”; vö. ÉrtSz. *sulyok*. A *dürücköl* ige és a *dürückölő* főnév előfordulásaira számos példa van az ÚMTsz.-ban, az alakváltozatokból (pl. *türücskö*²) figyelemre méltó: „A bika *türücskölte* a guját a földön”; ez az ige, illetőleg alakváltozatai '<ember, állat> nyomkod, gyömöszöl, döfköd vmit v. vkit' jelentésleírást kapott. S van '<gyereket> játékosan csiklandoz, dögönyöz'; '<szőlőt> összezúz', valamint '<gubaposztót, szűrposztót> ványol' jelentésű használat is. A *dürückölő* lehet egyebek közt 'nyélre erősített henger alakú fa, amellyel a földet döngölik' vagy 'szőlő összezúzására haszn.[álatos] rúd'.

Ezek a jelentések föld, vályog, szőlő, gubaposztó és egyebek összezúzására, tömörítésére, illetőleg az ezt a tevékenységet jelentő eszközre vonatkoznak. A különböző efféle sulykoknak vagy más tárgyakkal, amelyek valamilyen erőt kívánó tevékenységhez vagy magának az erőhatásnak elviseléséhez szükséges, nyelet alkalmaznak. A SzT. *töltés* szócikében a főntebb idézett *nyeles* [...] *Sulyok* szerkezet így szerepel a 9. jelentéscsoportban: „*töröklő* (!) *nyeles Sulyok*”. A szóban forgó eszköz tehát nyeles szerszám volt, nem nyeles, vagyis nagy valószínűséggel íráshiba okozza a kettősséget. Ámbár nyeles szerszámok nagy számban vannak, az ÚMTsz. *nyelv* szócikke például *tiló nyelve, bicska nyelve, halász-hálókötő eszköz nyelve* és egyéb szerkezeteket tartalmaz; a szerszámok, eszközök részei gyakran kaptak hasonló (metaforikus) elnevezést, ilyen a *gereblye foga, a fíles ásó* stb.)

A különféle anyagok döngölésre, tömörítésre szolgáló szerszám a *tömőfa*, a *döngölőfa* (ÚMTsz.). Az agyagos talajból pelyvával vagy tőrekkel (!) készült vert- vagy tömésfal készítéséhez is ilyenek eszközöket használtak. Ezek egyikét a SzT. *dürückölő* 'zúzó' melléknév használatával példázza: „2. ~ *sulyok* ? döngölő; mai, bätör; Stampfe. 1679: Ház Földet türüczkölő sulyok nro 7 [Uzdisztpéter K; TL. Bajomi János lelt. 155]. A címszóbéli *d-s*

szókezdettel szemben a szövegbeli *t*-s szókezdetre nézve l. a nyj.-i *döröcköl* ~ *dürücköl* ige *türücköl* ~ *türücsköl* ~ *türücsköl* ~ *türüszköl* 'nyomogat, nyomkod' alakváltozatait [MTsz]."

A döngölő, nyomó, zúzó készülékek az ágyúlövések előkészítésében is használatosak voltak. Ugyancsak a SzT.-ban olvasható a *döröklő* szócikkében: „döröckölő rúd (ágyútöltést-fojtó rúd); fultuitur la tunuri; Liderungsstange. 1652: Agyu, minde(n) hozzá tartozo szerszámával, hozzájuk valo réz serpenyőkkel Tisztitojával es döröklőivel [Görgény MT; Törzs]. – L. még *dürückülő-fa* és *fadöröklő* a.”

A *dürückülőfa* szócikke a következő: „dürückölő-rúd (ágyútöltés-fojtó rúd); fultuitor la tun; Liderungsstange. 1652: Az Falon függenek álgyu es Tarackkokhoz valo Esztergarba(n) meczet öreg és apro dörözkölő fák, ki araszni a ki kissebb [Görgény MT; Törzs]. A fegyvertörténetben inkább *döröckölő rúd* néven ismert tűzérségi eszköznek egyik, hengeresen megvastagított végével a puskaportöltést fojtották le, ill. a golyót tolták be az ágyú csőbe, a nemez-pamacsos másik végével, a *pemeté*-vel pedig az elégett puskaporlerakódást távolították el a csőből [RMFegyv. 178–9].”

Fadöröklő címszó helyett *fadöröklő* van a SzT.-ban: „az ágyúdöröckölő rúd egyik vége; capătul impingătoului/vergii cu care se încărcau in trecut tunurile; das eine Ende der Kanonenstampfe. 1652: Agyu tisztito ecset, más vegin valo fa összenyomására döröklőjével [Görgény MT; Törzs]. – L. még *döröklő* és *dürückülő-fa* al. Az ágyúhoz tartozó készség volt a döröckölő rúd, amellyel^a a puskaport lefojtották. »A döröckölő rúd hengeresen megvastagított egyik végén a puskaportöltés összenyomására, lefojtására és a golyó betolására, a másik vége pedig, a „pemeté” a rákötött nemezpamacs révén az elégett puskapor maradványainak eltávolítása szolgált [RMFegyv. 178–9. ^aÉrtsd: a döröklő-vég].«

Megjegyzendő a *döröklő* kapcsán, hogy MELICH JÁNOS (1894: 148) szerint a német *drücken*-re megy vissza a *döröklő* 'tömköd, gyömöszöl' ige. Az EtSz. szerint a *döröklő* „[e]redete ismeretlen; azonos a *döröcköl*-lel ? (l. azt).” A szócikk ezután helytelennek nevezi MELICH JÁNOS szófejtését.

A TESz. a *döröcköl* igét hangutánzó-hangfestő eredetűnek véli – hasonlóképpen az EWUng. is –, a nyj. *türücköl* ~ *töröcköl* igékkel *d* > *t* zöngétlenedés révén hozza kapcsolatba (minta a *dörzsöl* ~ *törzsöl* változat), jöllehet ez a zöngétlenedés meglehetősen szórványos. Azt nem tartja valószínűnek a szótárcikk, hogy a szó a *tör* családja alávaló; a német származást tévesnek tartja.

A *töröckölő* eszköznek az ágyú lövésre való fölkészítésében bizonyosan a fojtásnak meg a puskapornak a csőben való tömörítésében volt szerepe. A fojtás anyagának, amely nemegyszer hevenyében beszerzett anyag – szalmatörmelék, széna, eseleg avar, vagyis valamilyen törek – összenyomása volt az utolsó és egyúttal fontos művelet is a lövés előtt, amelyikről nevét kaphatta a szerszám. A törekkel végzett művelet neve **törekelés* ~ **törökölés* lehetett, ebből származtatható a *törököklő*, amelyből a harmadik nyílt szótag kiesésével alakult a *töröklő*. Ennek szókezdő *t*-je zöngésülhetett talán a ném. *drücken* hatására, és a szócsaládhoz tartozó *döröklő* alakult ki. (Erdélyi szász dialektusra MELICH JÁNOS utal is.)

3. A SzT. 17. századi adatai és az ágyúval kapcsolatos tárgyi magyarázatok is jól mutatják, hogy miféle rudat használtak miféle célból a golyó kilövése előtt vagy után. Ennek az eszköznek kiképzése és többször való fölhasználhatósága miatt bizonyos értéke volt, ezért szerepelhetett azokban a jegyzékekben, amelyekből a SzT. idézett. A fegyvertechnika koránt sem egységes elnevezései – amelyek a fentiekben is láthatók – a későbbi időkben

kezdték valamelyest egységesülni. Így a töröklő rúd aligha lehetett a „a híres Lascy által föltalált vas töltővessző”, a „Lade-raum, -stock”, sem a „Putz-stock, tisztító vessző”, utóbbiak olvashatók a magyar „hadi műnyelv” kimunkálásán fáradozó 19. századi szerzőnél (MÁTTYUS 1868: v–vi, 53, 71). Rudat használtak az ágyúlövedék pontos, jó elhelyezéséhez is, MÁTTYUS UZOR szótára ezt tartalmazza: „*Sätzer*, töltőrúd (a löveg töltésére)” és: „*Sät kolben*, tömöcs (a töltőrúd azon vége, melylyel a töltény a csőbe nyomatik).” Ezekkel a szerszámokkal lehetett durva munkát végezni, hiszen megsértették volna az ágyúcső belsejét vagy a behelyezendő lövedéket, tehát pontos méretük, alakjuk, kiképzési formájuk volt.

Az ágyú elsütése után a csövet ki kellett törölni, hogy a fojtás vagy a puskaapor maradványai ne gátolják az új töltést. E célra egy rúd volt használatos, amelyiken vas kiegészítés volt: „*Ess*, doppeltes am Wischer, kettős S a törlőn”, ehhez tartozott a „*Kühleimer*; hűtőveder (a törlő be-mártogatására gyors lövésnél)” (MÁTTYUS 1868: 28, 53). MÁTTYUS UZOR munkájában a „*Vorschlag*, 1. előterjesztés, indítvány; 2. fojtás (a lőportöltésre vert nedves szénacsomó); [...] – *Pflock*, lyukverő karó” leírás alapján feltehető, hogy a fojtást („*Pflaster*, fojtás”) verték, törték, amitől is összezúzódott, amikor belegyömöszölték az ágyúcsőbe. A fojtás a lőpor után, a lövedék előtt és a lövedék után volt gondosan elhelyezve, ugyanis a puskaapor robbanásakor nem lehet rés a lövedék és az ágyúcső között. A „lyukverő karó” szerepe megfelel a *töröklő*-nek.

Hivatkozott irodalom

- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Magyar történeti szóalaktan 2. Tankönyvkiadó, Budapest.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár*. MTA, Budapest, 1914–1944.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- IMRE SÁNDOR 1868. A „nek” tulajdonítórág. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 322–337.
- MELICH JÁNOS 1894. Dörököl. *Magyar Nyelvőr* 23: 148–149.
- MÁTTYUS UZOR 1868. *Hadi-műszótár tekintettel a katonai szakismertek minden ágazatára. Német-magyar rész*. Emich Gusztáv, Pest, 1868.
- SIMONYI ZSIGMOND 1877. Ál-deverbális és denominatív képzések 2. *Magyar Nyelvőr* 6: 289–297.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: TNyt. I: 188–258.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VégSz. = *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Szerk. PAPP FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.